

4. Леонтович М. Д. Практичний курс навчання співу у середніх школах України / М. Д. Леонтович. – К. : Муз. Україна, 1989. – 133 с.
5. Немирович-Данченко В. И. Рождение театра: воспоминание, статьи, заметки, письма / В. И. Немирович-Данченко. – М. : Искусство, 1989. – 486 с.
6. Станиславский К. С. Собрание сочинений. – В 8-ми томах. – М. : Искусство, 1954–1963. – Т. 5. – 466 с.
7. Товстоногов С. А. Зеркало сцены / С. А. Товстоногов. – В 2-х т. – Л., 1984. – Т. 2. – 567 с.
8. Шацкая В. Н. Музыка в школе / В. Н. Шацкая. – М. : Просвещение, 1990. – 323 с.
9. Шевцов Е. В. Эстетическое воспитание и формирование личности / Е. В. Шевцов. – М. : Просвещение, 1982. – 293 с.

УДК 316.74:78:37.015.6

Л. М. БІЛОЗУБ

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті досліджено українське музичне мистецтво в національному аспекті: національній свідомості, національному характері, національній ідеї, національній ментальності, національній ідентичності. Висвітлено науково-теоретичні підходи до проблеми вивчення національних складових українського музичного мистецтва. Розглянуто релігійність як один з основних компонентів національної культури, її відображення в українській православній музиці й вплив на творчість професійних композиторів.

Ключові слова: музика, композитор, православна музика, музичне мистецтво, національний характер, національна ментальність.

Л. Н. БЕЛОЗУБ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ УКРАИНСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

В статье исследовано украинское музыкальное искусство в национальном аспекте: национальном сознании, национальном характере, национальной идеи, национальной ментальности, национальной идентичности. Освещены научно-теоретические подходы к проблеме изучения национальных составляющих украинского музыкального искусства. Рассмотрена религиозность как одна из основных компонентов национальной культуры, ее отражение в украинской православной музыке и влияние на творчество профессиональных композиторов.

Ключевые слова: музыка, композитор, православная музыка, музыкальное искусство, национальный характер, национальная ментальность.

L. M. BILOZUB

NATIONAL ASPECT OF UKRAINIAN MUSICAL ARTS

The article investigates the national aspect of Ukrainian musical art: national consciousness, national character, national idea, national mentality and national identity. We make clear scientific and theoretical approaches to the study of national components of Ukrainian music.

We single out M. Furs among modern scholars who study the issue of national culture. In his works M. Furs considers the interrelationship of national consciousness and art in the context of national characteristics of creativity. The problems of national character in the projection of musical art and musical mentality are reflected in a number of monographs and in the dissertation of G. Dzhulay.

A. Marchenko emphasizes that features of national character determine specifically «musical» way of Ukrainian people worldview, and music as an archetypical form of thinking promotes cultural identity, contributes to psychological and informational space of the nation. L. Kiyanovskaya also outlined new categories of interpretations in Ukrainian national musical art as part of the European multicultural space, of choice of dominant styles, that were changed during the evolution of national culture in the national environment.

The problems of national mentality in musicological aspects were researched by musicologist and composer A. Kozarenko. Researcher O. Katrych differentiated the terms «national mentality» and «national character»: the mental phenomenon as a universal level of manifestation of the national is a collective substance for specific socio-ethnic community, national character is objectified at the level of specific individual when personal internally coincides with the basic spiritual source of the nation. Musicologist V. Draganchuk conceptually stated the presence of the extensive series of levels of reflection of national mentality of Ukrainian musical culture as spiritual information system. V. Gorlova comprehended the content, theoretical and methodological foundations of the phenomenon of national identity, characterized its structural and functional role in nation creation process. L. Kondratyuk raised the issue of national spiritual culture, researched Ukrainian ecclesial music culture in conditions of polyconfessionalism and multiculturalism, analyzed it in the context of religious and philosophical characteristics. The historical genesis of clerical and musical Ukrainian culture is represented in one of the directions of N. Kostyuk's dissertation. Mario M. regards religion as worldview constituent of national culture, reveals an important role of spiritual church chanting in the establishment of choral art of Ukraine, offers a phased periodization of the impact of the Orthodox spiritual music on the development of folk church chanting of the Ukrainians. G. Vashenko researched Ukrainian folk song from the Kiev Rus and marks out Ukrainian national character traits.

The researcher of national musical culture, I. Ljashenko, claims that the period of «Ukrainian renaissance» is distinguished by the aesthetic foundation of our national music. It's established that the Christianization of Kiev Rus contributed to approval of the people. The strongest positive effect on the spiritual church chanting of the Ukrainian people belonged to Byzantine culture. It's stated that the work of the famous author M. Diletsky is related with substantiation of new musical and aesthetic ideas. The composer harmoniously combines longtime church canticle with Ukrainian folk songs and instrumental melodies. It is shown that during XVIII–XIX centuries, the spiritual and artistic influence of Ukrainian Orthodox music continues to grow. Outstanding Russian and Ukrainian composer D. Bortnyansky (1751–1825) created a new type of spiritual choral concert, developed complex forms of instrumental music (sonatas, chamber ensembles), his poetic operas became forerunners of lyric opera in Russia.

Sacred Music of M. Berezovsky (1745–1777) is characterized by the desire for identity and strict harmonization of music with text. Most of concert works of A. Vedel (1767–1808) correlate with the texts of imploring psalms of the Psalter.

It's noted that the second half of XIX century and the first half of the twentieth century are marked by the powerful rise of national consciousness of the Ukrainians, the revival of literary and musical life. Fundamental to the development of Ukrainian music became selfless activity of M. Lysenko (1842–1912) – composer, conductor, pianist, educator, researcher and collector of folklore.

It's marked out that the growing interest to the musical cultural heritage of the Ukrainian people is a dominant feature of national studies of art.

Key words: *music, composer, Orthodox music, music art, national character, national mentality.*

У період оновлення соціально-економічного життя країни проблеми мистецтвознавства як науки пов'язані з розвитком культури в усьому багатстві її загальнолюдського й національного аспектів. Широкий ракурс історичних явищ в Україні сприяє розкриттю найкращих сторін національної культури, виявленню її унікальної самобутності, встановленню природних зв'язків із надбанням і досвідом народу. Усвідомлення й прийняття українським народом своєї національності як детермінанти особистісної долі має важливу роль для загальнолюдської культури.

Національне виступає не над індивідуальним абстрактом, а «потребою душі» – іманентним проявом індивідуального духу в його саморозвиткові. Такі культурологічні ідеї проникають в мистецтво, яке бере на себе місію «підтягнути й зігріти» їх безпосередньо-особистісним відчуттям і переживанням національного. Як різновид духовної діяльності мистецтво володіє потенціалом представити всю повноту присутності в цьому світі конкретної, унікально-неповторної людини, здатне розкрити внутрішню наповненість національного як «натурального вислову душі» [10].

Тенденція звернення вчених до проблеми національного аспекту українського музичного мистецтва знайшла своє висвітлення в численних наукових працях В. Драганчук [4], О. Катрич [5], Л. Кияновської [6], О. Козаренка [7], Н. Костюк [9], І. Ляшенка [10], Р. Маріо [11], О. Марченко [12], М. Ржевської [14] та інших.

Мета статті – висвітлити науково-теоретичні підходи до проблеми вивчення національних складових українського музичного мистецтва, специфічні особливості його розвитку, які пов'язані з українською православною музикою, що відображено у творчості професійних композиторів.

Серед сучасних учених, які вивчають питання національної культури, слід виділити М. Фурсу. Цей автор досліджує взаємозв'язок національної свідомості та мистецтва в контексті національних цінностей і національних особливостей творчості [15].

Проблеми національного характеру в проєкції на музичне мистецтво й музичну ментальність знайшли своє відображення в низці монографічних і дисертаційних робіт Г. Джулай. Зокрема, у соціально-філософському контексті автор досліджує поняття музичної ментальності, підкреслюючи, що в її структурі належне місце посідають музичні й загальнокультурні пласти духовності кожного народу, нації, соціальної групи й окремої особистості, причому, найважливішими її компонентами є специфіка музичного сприйняття й стереотипи музичного мислення, детерміновані умовами суспільного життя, світоглядними й ідеологічними принципами, які властиві кожній культурно-історичній епосі [3].

О. Марченко підкреслює, що особливості національного характеру зумовлюють специфічно «музичний» спосіб світосприйняття українців, а музика як архетипова форма мислення сприяє формуванню культурної самобутності, складаючи психоінформаційний простір нації й утворюючи органічний зв'язок «звук – інтонація – знак – символ – мова – змістовна спільність». Причому романтизм як культурно-історична система якнайповніше відповідає сутності української етнічної ментальності [12].

Дослідниця Л. Кияновська, вивчаючи особливості художнього розвитку етнічних українців у складі колишніх Російської й Австро-Угорської імперій, вказує на наявність відмінностей у становленні регіональних професійно-мистецьких шкіл і місця національної музики в суспільному житті. Дослідниця здійснила порівняльний аналіз української, польської, австрійської композиторських шкіл у їхньому становленні й розвитку, міжнародних зв'язках і контактах тощо; вивчила стильову еволюцію західноукраїнської музичної культури XIX–XX ст., а також діяльність музично-просвітницьких осередків і навчальних закладів у Прикарпатті; висвітлила творчі зв'язки й взаємовпливи діячів музичної культури Галичини з їхніми закарпатськими та буковинськими колегами. Зазначене сприяє встановленню як спільних рис, так і відмінностей у кристалізації їх естетичного світогляду, перевазі певних жанрів і форм, які викликані суспільними потребами часу. Такий підхід, на її думку, неминуче окреслить також нові інтерпретації категорії національного в українському музичному мистецтві як складової європейського мультикультурного простору, вибору домінуючих стильових установок, що змінювались протягом еволюції національної культури в національному середовищі. Дослідження проблеми національної ментальності в музикознавчому аспекті стала монографія музикознавця й композитора О. Козаренка [7]. Мистецтво українського авангарду (1900–1910), зазначає дослідник, еволюціонувало в напрямі кардинального оновлення через відмову від ладу в тональності й визнанні всіх ступенів звукоряду рівноправними. В умовах постмодерну музична свідомість «коригувалася в бік більшої збалансованості та до відцентрових сил у розвитку музичної матерії» з ідейною орієнтацією на національні традиції [7, с. 226]. Музичне мистецтво доби постмодерну, яке дистанціювалося від національно-особливого, позначене орієнтацією на неокосмополітизм в умовах сучасного глобалізованого світу.

Дослідниця О. Катрич, яка рефлексує щодо присутності моментів діонісійської архетиповості в українському музичному виконавському мистецтві, диференціює терміни «національна ментальність» і «національний характер». Ментальний феномен як універсальний рівень прояву національного є колективною субстанцією для певної соціально-етнічної спільноти. Національний же характер об'єктивується на рівні конкретно-індивідуальному, коли особистісне внутрішньо співпадає з глибинним духовним кодом нації [5].

Мистецтвознавець В. Драганчук [4] концептуально стверджує наявність розгалуженої низки рівнів відображення національної ментальності в українській музичній культурі як духовно інформаційній системі. Його багаторівнева структура має нижченаведений вигляд.

I. На первинно-синкретичному рівні відображення відбувається формування базису національної ментальної музичної виражальності. Предметом аналізу можуть стати:

- народна музична творчість як основа національної ментальності;
- семантика пісенного й інструментального фольклору;
- прояви національно-ментального в жанровій специфіці;
- національно-ментальний елемент у музичній мові;
- український музичний фольклор у його регіональній специфіці національно-характерного.

II. Другий рівень відображення розподіляється на конкретно-мовний із низкою підрівнів.

1. На вербально-музично-мовному підрівні реалізуються:

- взаємодія вербального й музичного в контексті відображення національної ментальності;
- синтез вербальної й музичної мови при обробці народних пісень;
- вербальний і музичний механізми відображення в оригінальних творах;
- специфіка запозичення фольклорного матеріалу;
- творче використання мовних компонентів.

2. На музично-мовному підрівні досліджуються:

- музична мова як художньо-естетичний засіб відображення;
- музична мова при інструментальній обробці фольклорних мелодій;
- музичний аспект відображення в оригінальному творі;
- специфіка запозичення фольклорного матеріалу.

III. Дослідження узагальнено-концептуального рівня відображення потребує ґрунтовного вивчення рис національної ментальності крізь призму жанрово-стильового музичного розмаїття. На цьому рівні національна ментальність сприймається гранично узагальнено, проте відчувається й без будь-яких конкретних музично-мовних ознак. За допомогою аналізу співвідношення компонентів національної ментальності, вираженої в музичному творі, на думку автора, дозволить здійснити узагальнення щодо стереотипності відображення національного характеру [4, с. 136–137].

У дисертаційній роботі музикознавця М. Ржевської аналізується специфіка функціонування музичного мистецтва в поліетнічному середовищі. Досліджено процеси об'єктивізації національної ідеї в українському музичному мистецтві творчими зусиллями репрезентантів трьох генерацій вітчизняної композиторської школи. Проаналізовано специфіку реалізації ідей музичного модернізму на українському національному ґрунті. Дослідниця констатує трифазну циклічність формування в Наддніпрянській Україні композиторської школи європейського зразка: від М. Лисенка до К. Стеценка-старшого, Я. Степового, М. Леонтовича та О. Кошиця, М. Вериківського, Л. Ревуцького й П. Козицького [14].

У дисертаційній роботі В. Горлової осмислено зміст і теоретико-методологічні засади феномену національної ідентичності, охарактеризовано її структурно-функціональну роль у націотворчих процесах. Дослідниця виокремила три національних дискурси: романтичний, модерністський та постмодерністський, важливі для культивування національної ідентичності. У романтичному націоналістичному дискурсі ідеї культури виступають як субстрат і головний носій національної тожсамості, а значить, є детермінантою національної історії. Наголошуючи на самоцінності національного, його тісному зв'язку з минулим певного народу, дослідниця підкреслює, що в межах цієї світоглядної установки романтизм міфологізує історію, сакралізуючи й ідеалізуючи її традиції. Появу модерного національного дискурсу вона пов'язує з розви-

тком націоналізму, з нацією й національною ідентичністю, оскільки нація мислиться основою ідентичності. Виділення постмодерністського націоналістичного дискурсу спирається насамперед на концепцію постмодернізму у філософії. Постмодернізм яскраво виразив культурну релятивізацію, підвищену увагу до різноманіття в сучасному світі соціокультурних форм, їх плюралізм і толерантне до них ставлення. «Я» є сконструйованим по відношенню до «Іншого», наприклад, до важливого стороннього, чужого, який таким чином визначає це «Я» [2].

Л. Кондратюк у дисертаційній роботі порушує питання національної духовної культури, досліджуючи українську церковну музичну культуру в умовах поліконфесійності й мультикультурності. Аналізуючи останню в контексті її релігійних і філософських характеристик, дослідниця зазначає, що, ґрунтуючись на інтегруючих ідеях українізації, церковно-музичні діячі удосконалюють переклади текстів церковних піснеспівів українською мовою, збагачуючи їх багатотональними набутками народного мелосу [8, с. 13].

Підтвердженням цього є те, що всесвітньо відомий нині гімн «Молитва за Україну» М. Лисенка, написаний на вірші О. Кониського – «Боже Великий, Єдиний» (1885), в 1992 р. затверджений офіційним гімном Української православної церкви, а згодом став і другим державним Гімном суверенної України.

Історична генеза української церковно-музичної культури представлена одним із напрямів дисертаційного дослідження Н. Костюк. Посилена увага до цього була зумовлена, за визнанням самої дослідниці, принциповим значенням для концепції історії української музики критичного переосмислення офіційної російської теорії про джерела й шляхи розвитку церковного співу, а також припиненням дослідницьких розробок цього напрямку на Східній Україні внаслідок утвердження атеїстичного курсу в офіційній ідеології. Духовні набутки київської школи партесної музики й адаптованого «італійського стилю» жили опосередковано творчість західноукраїнських композиторів першої третини ХХ ст. (В. Барвінського, З. Лиська, М. Колесси, В. Рудницького, Р. Ставицького та ін.). Дисертантка аналізує українську генетику і джерела творчих надбань цих композиторів. Особливого значення надавалось факту створення і збереження в галузі церковної музики давніх писемних пам'яток, які дозволили сформулювати уяву про початкові варіанти розспіву та характер стилістичних змін у сфері музичної мови. Саме у зв'язку з цим, вважає дослідниця, джерелознавство та палеографія були проголошені визначальними напрямками цієї сфери досліджень [9].

М. Маріо вивчає моральний й естетико-виховний потенціал української православної духовної музики в закладах освіти кінця ХІХ й початку ХХ ст. Зазначена культурно-мистецька система справила вагомий вплив на формування сучасної української етнопедагогіки й музично-педагогічного культурного досвіду нашого народу. Автор дисертації розглядає релігію як світоглядну складову національної культури, підходячи до феномену релігійності як до однієї з визначальних рис менталітету українців. Розкриваючи особливості національних виховних традицій українського народу, М. Маріо виявляє вагомий роль духовних піснеспівів у становленні хорового мистецтва України. Автор запропонував етапну періодизацію впливу православної духовної музики на розвиток народнопісенної творчості українців. У роботі підкреслюється, що освітньо-виховні традиції православної духовної музики як невід'ємний компонент духовної культури є винятково важливим фактором подальшої розбудови суверенної української держави [11].

Досліджуючи українську народну пісню з часів Київської Русі, Г. Ващенко виокремлює риси українського національного менталітету: високий патріотизм, любов і пошана до батьків і свого роду, вірне кохання й віддана дружба, усвідомлення людської честі й гідності, любов до праці, непереможне прагнення до волі й ненависть до рабства, віра в Бога [1, с. 121–138]. Народна пісня закорінена в язичницьку давнину українства й увібрала традиції ще дохристиянської доби й пізніше відображала нелегку ходу історичного часу українського народу з його надіями й сподіваннями, здобутками та втратами. Співучість нашого народу споконвіку творила його веселу й ліричну вдачу. Пісня супроводжує людину з раннього дитинства, у праці й побуті, думках про життя-буття. Саме фольклор є охоронцем звичаїв і традицій, запорукою художньо-інтелектуального зростання нації. Минуле і сучасне, фольклорне й академічне тісно взаємодіють у композиторській творчості й у виконавстві, і в цьому полягає суть духовної традиції

За твердженням дослідника вітчизняної музичної культури, мистецтвознавця І. Ляшенка, доба «українського відродження» позначилася закладанням естетичного фундаменту нашої національної музичної культури, тому її слід вважати «початком нового, гуманістичного у власному розумінні періоду української культури» [10].

Християнізація Київської Русі сприяла утвердженню її народу в якості активного провідника греко-православної музики. Найбільший позитивний вплив на духовний пісенспів українського народу мала візантійська культура. Найвагомий вплив на становлення українського церковного пісенспіву справило візантійське «осьмогласіє», на базі якого розвинувся календарний річний цикл богослужбових наспівів. Сакральне мистецтво співу в православному церковному богослужінні у свій час сприяло прийняттю князем Володимиром православної віри. У подальшому Україна відіграла знакову роль у становленні, поширенні й закріпленні своєрідності православної духовної музики на теренах Російської імперії, а духовні пісенспіви доволі міцно вкоренилися у святковій релігійності від простолюду до коронованих осіб. Православ'є, на відміну від католицизму, трималося на переконанні про неприпустимість піднесення хвали Господу засобами інструментальної музики. Православні богослови пов'язували її світськими гріховними забавами. Художньо-естетичні засади барокової доби дещо похитнули надмірну однобічність суджень, поступаючись новим поглядам. Історичні джерела містять згадку про «музикийские азбуковники» – посібники, які ще не привернули належної уваги сучасних дослідників. Найвідомішим із них є «Грамматика пенія музикийскаго» середини XVII ст., автором якої був М. Дилецький – талановитий композитор і музикознавець. Творчість видатного митця, що пов'язана з обґрунтуванням нових музично-естетичних ідей, набула втілення в процесі розвитку гармонійного багатоголосся (партесності). Давній церковний спів композитор гармонійно поєднав з українськими народними піснями та інструментальними мелодіями. Партесний спів церковного хорового багатоголосся з його акордним складом, поділом хору на групи голосів, але без музичного супроводу, вражає уяву незвичною урочистістю, величавою монументальністю. Партесний спів помітно вплинув на становлення, стиль і композицію духовного концерту, псалмів і кантів [13, с. 111–112].

Протягом XVIII–XIX століття духовно-художній вплив української православної музики продовжував зростати. Видатний російський і український композитор Д. Бортнянський (1751–1825) створив новий тип духовного хорового концерту, розробив складні форми інструментальної музики (сонати, камерні ансамблі). Його витончені й поетичні опери стали попередниками ліричної опери в Росії. Духовна музика М. Березовського (1745–1777) позначилася прагненням до самобутності й строгого узгодження музики з текстом, від яких дистанціювалися італійські композитори духовної музики, писаної для православної церкви. Характерними рисами творів М. Березовського є велика свобода голосоведіння в контрапунктичному стилі, художність цілого на шкоду зовнішньому блискі, витонченість деталей, поєднання простоти й вишуканості. А. Ведель (1767–1808), який створив хоровий концерт, вклав у нього всю силу чистих почуттів і переживань, надії й глибокої віри. Більшість концертних творів співвідносяться з текстами благальних псалмів із Псалтиря, глибоко співзвучних веделівському світоглядові. Основною темою творчості композитора виступає протиставлення добра зла, ХХ ст. позначилися потужним піднесенням національної самосвідомості українців, поживавленням літературного й музичного життя. Основою положною для розвитку української музики стала подвижницька діяльність М. Лисенка (1842–1912) – композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача й дослідника фольклору. Він створив класичні зразки творів національного стилю в жанрах опери, кантати, романсу, вокального ансамблю, фортепіанної й інструментальної музики та обробки народних пісень для дітей. Отже, зростання інтересу до музичної культурної спадщини українського народу є доміантною ознакою вітчизняних мистецтвознавчих досліджень. Культурний розвиток будь-якого народу відбувається в процесі багатогранних взаємовідносин різних етнокультурних спільнот, коли історія постійно перехрещує й переплітає їхні долі та культурні впливи. Потреба збереження й культивування національного музичного мистецтва особливо актуалізується в процесі розбудови суверенної державності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемьев Э. Заметки об электронной музыке. / Э. Артемьев [Електр. ресурс]. – Режим доступа : <http://dvmusic.ru/index/articles/one/full/1064>. – Загл. с экрана.
2. Горлова В. М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів : Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / В. М. Горлова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 21 с.
3. Джулай Г. А. Музична ментальність: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філософ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. А. Джулай ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2003. – 24 с.
4. Драганчук В. М. Український національний характер як предмет музикознавчого зацікавлення / В. М. Драганчук // Музикознавчі студії Інституту мистецтв Волинського державного університету імені Лесі Українки та Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – Вип. 1. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – С. 124–137.
5. Катрич О. Національна специфіка української музики / О. Катрич // Український світ. – 1996. – № 4. – С. 4–6.
6. Кияновська Л. О. Стилєва еволюція галицької музичної культури ХІХ–ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. вчен. ступ. д-ра мистецтвознавства : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Л. О. Кияновська ; Нац. муз. акад. ім. П. І. Чайковського. – К., 2000. – 36 с.
7. Козаренко О. Феномен української національної музичної мови / О. Козаренко. – Львів : Сполом, 2000. – 284 с.
8. Кондратюк Л. С. Українська духовна музична культура в історико-культурологічному вимірі : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук : 09.00.12. / Кондратюк Л. С. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 18 с.
9. Костюк Н. Музична культура Західної України 20–30-х років ХХ століття: ідеї поступу і розвиток національних традицій : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. мист. : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Н. Костюк / КНУКіМ. – К., 1998. – 23 с.
10. Ляшенко І. Ф. Національне та інтернаціональне в музиці / І. Ф. Ляшенко. – К. : Наук. думка, 1991. – 267 с.
11. Маріо Р. Виховання молоді засобами православної духовної музики у закладах освіти України (кінець ХІХ – поч. ХХ століття) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. Д. Маріо ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2000. – 19 с.
12. Марченко О. А. Роль національного характеру у формуванні української музичної культури ХІХ століття : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філософ. наук : 09.00.12 «Українознавство» / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.
13. Православ'я: український вимір: навч. посібник / П. Ю. Саух, О. П. Магеря, Л. Б. Пилявець, В. В. Чуприна ; [За заг. ред. П. Ю. Сауха]. – К. : Кондор, 2004. – 384 с.
14. Ржевська М. Ю. Музика Наддніпрянської України першої третини ХХ ст. у взаємодії та перетвореннях соціокультурних дискурсів : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / М. Ю. Ржевська ; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. – К., 2006. – 481 с.
15. Фурса М. В. Національна свідомість і мистецтво: взаємозв'язок у процесах творення та функціонування цінностей / М. В. Фурса // Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. – Львів : Край, 1997. – С. 148–152.